
Calcastrum

Pokus o identifikaci hudebního nástroje
z traktátu Pauli Paulirini de Praga

Lukáš Matoušek

Abstract: Paulus Paulirinus de Praga writes about musical instruments in the chapter *Musica instrumentalis* of his treatise *Liber viginti artium* (ca 1459–61). For many of them he used names which are rare or completely unknown from any other period sources. Sometimes he writes about a known instrument using a name for it current for quite different instruments. Calcastrum is one of them. From its description it is possible to compare it with other period instruments in Middle Europe and assume that Paulus Paulirinus is describing an instrument known by organologists of 20th century as a psaltery-harp, harp-psaltery or double-resonator harp.

This assumption is aided by the described shape of the instrument (*plus triangulare quam quadrangulare*), the use of gut strings (*cordas nervales*) as well as the way of playing the instrument (*cum digitis cordas tangens*). The manner of holding the instrument when playing is possible to compare with

other chordophones (neckless) in the medieval Czech regions (these instruments were held with strings running parallel to the axis of the player's body). By eliminating instruments used in Middle Europe in the middle of 15th century it is possible to come to the conclusion that Paulus Paulirinus describes the psaltery-harp using the name calcastrum.

Keywords: psaltery-harp, Paulus Paulirinus, medieval musical instrument

Pavel Žídek z Prahy (Paulus Paulirinus de Praga, 1413–po 1471) věnoval ve svém traktátu *Liber viginti artium* (ok. 1459–61)¹ kapitulu „Musica instrumentalis“ hudebním nástrojům.² Ačkoli se tato kapitola zachovala jen ve fragmentu, obsahuje popisy celé řady hudebních nástrojů, z nichž mnohé jsou do té doby unikátní. Poněkud matoucí je někde terminologie, kterou Žídek uvádí. Je všeobecně známo, že středověk neměl ustálené názvy nástrojů, a tak se často stávalo, že pod tímž názvem se mohly objevovat různé nástroje. Cithara byl např. název používaný obecně pro chordofon, ale nejčastěji určoval harfu.³ Illuminátor Stuttgartského žaltáře⁴ jej chápe jako trsací chordofon s krkem. Žídek pod tímto názvem popisuje loutnu. Ještě rozdílnější byl význam názvu středověkého nástroje chorus. Ten byl chápán buď jako bicí chordofon (strunný buben)⁵ nebo jako dudy.⁶ Přesto však je pro nás neobvyklé, když Žídek použil názvy, které sloužily pro jiné nástroje (jako výše zmíněná cithara). Sistrum, nástroj známý již z dob starověkého Egypta nebo z antiky jako, idiofon posloužil Žídkovi s dodatkem „smyczecz“ k popisu chordofonu, nejpravděpodobněji rybebky. Ala (křídlo) nemá podle Žídkova popisu vůbec nic společného se středověkým křídlem, ale Žídek zde popisuje psaltérium, resp. micanon. Jindy použil Žídek názvy, které se obvykle vůbec nevyskytovaly – inportile pro claviorganum, tubalcana pro trumšajt, ysis pro niněru, ormfa pro dudy a konečně i calcastrum.

Pavel Žídek popisuje calcastrum následovně: „(C)ALCASTRUM est instrumentum plus trigonale quam quadrangulare, habens multas cordas nervalis per transversum latitudinaliter, super quod psaltes, cum digittis cordas tangens, perficit sue cantacionis intencionem. Oportet autem unguis huius instrumenti registrator laciores et aliquantulum acuciores habere ad huius instrumenti registracionem.“ Mužíková⁷ překládá tuto pasáž: „Calcastrum je nástroj lichoběžníkového tvaru (doslova více trojhranný než čtyřhranný); má mnoho střevových strun (natažených) napříč na šířku; na něm hráč dotekem prstů na struny vytváří píseň podle svého záměru; je pak zapotřebí, aby hráč na tento nástroj měl širší a trochu špičatější nehty k ovládní tohoto nástroje.“ Žídek tedy uvádí tři základní fakta o nástroji, týkající se

- a) tvaru nástroje
- b) strun
- c) způsobu hry.

Vezmeme-li v úvahu tato fakta, můžeme se s jejich pomocí pokusit calcastrum identifikovat.

Tvar nástroje je „*plus trigonale quam quadrangulare*“, více trojhranný než čtyřhranný, tedy nejspíš lichoběžníkový, jak uvádí Mužíková i Howell. Připomeňme si na tomto místě, že geometrické popisy tvarů nebo obrysů středověkých hudebních nástrojů musíme chápat s určitou rezervou. Jednotlivé hrany nástrojů mohly být totiž různě zakřiveny, a tak obrys nástrojů geometrické obrazce jen připomínal. Pro označení tvaru řady dalších nástrojů Pavel Židek rovněž užívá jen základní geometrické obrazce a přesto víme z velikého množství ikonografických památek, že tvary nástrojů, tak různé a proměnné ve středověku, jen velmi zřídka odpovídaly přesným tvarům základních geometrických obrazců.

Struny byly střevové. Byly nataženy „*per transversum latitudinaliter*“, což můžeme chápat tak, že byly souběžné s nejdelší hranou nástroje.

Způsob hry odpovídal doteku strun prsty („*cum digittis cordas tangens*“). Židek však vzápětí popisuje, jak mají vypadat hráčovy nehty, aby byly vhodné k ovládní nástroje. Vzhledem k tomu, že u popisu harfy Židek poznamenává, že její (střevové) struny zaznívají drnkáním (doslova úderem) nehtů („*...nervalibus cordis unguum percussione resonans...*“), můžeme usuzovat, že i na calcastrum se hrálo shodně s harfou, tedy pomocí nehtů.

Hráče na calcastrum nazývá Židek *psalteres*, tedy doslovně „psalteriový hráč“. To zřejmě svedlo badatele k domněnce, že calcastrum je druh psalteria (žaltáře).⁸ Způsob nazývání hudebníků podle jmen nástrojů, na něž hráli, byl stejně jako dnes (houslista, flétnista, bubeník apod.) běžný i ve středověku (figelator, fistulator, tympanisator,⁹ tubalcantor, citharista¹⁰ apod.). Objevují se i ve spojení s nástroji („*alista tangit alam*“¹¹ nebo „*sicut citharedus in cithara*“¹²). Rovněž se používalo i sloveso určující hru na konkrétní nástroj – „*citharista cithazirat*“¹³ nebo „*trompeurs trompet...corneurs cornent*“¹⁴ podobně jako dnes říkáme, že trubač troubí, bubeník bubnuje apod. Pozoruhodné je, že se ve středověku používalo i sloveso vyjadřující hru na nějaký hudební nástroj k určení hry na nástroj jiný. Anglický biskup Cuthbert žádal dopisem mohučského biskupa Boniface (zemř. r. 730) o citharistu schopného citharizování na „citharu, kterou nazýváme rotta“ („*delectat me quoque cytharistam habere, qui possit cytharizare in cithara, quam nos*

*appellamus rottam*¹⁵). Ještě výraznější je záznam v bavorském rukopise,¹⁶ v němž se dovidáme o tom, že David spatřiv svoji rotu, chtěl na ni harfovat – tedy hrát jako na harfu („...als Herr David sein Rotten spien / wan er daraf herpfen¹⁷ wolt“). Z toho tedy vyplývá (a Pavel Židek to potvrzuje), že na calcastrum mohl hrát psalteres. Tím ještě netvrdíme, že calcastrum patří mezi psalteria. Vždyť i cytharista mohl „cytharizovat“ na rotu a David na ni „harfoval“. Proč by tedy i psalteres nemohl hrát na jiné nástroje? Než si na tuto otázku odpovíme, uděláme malá doplňující odbočení.

Odbočení I – Rota (rotta, rote, rutta apod.)

Chordofon známý již od raného středověku, nejrozšířenější zhruba mezi 10. a 13. stoletím. V 15. století se jeho stopy zvolna ztrácí. Název však přežívá ještě v biblických textech. Rota byl trojhranný nástroj s vodorovnou hranou nahoře a protilehlým rohem dole. Střevové struny, které byly taženy (podobně jako na harfě) nahoru k ladicím kolíkům umístěným v horní vodorovné hraně (v rámu nástroje), se rozeznávaly drnkáním prstů jedné ruky, zatímco druhá ruka přidržovala nástroj. Dutý rezonátor byl umístěn svisle a tvořil tak „boční stěnu“ na jedné straně strun. Tím byl druhé ruce znemožněn přístup ke strunám. Často se rota vyskytovala ve dvojici s psalteriem, mnohem častěji (a to nejen ve verbálních, ale i ikonografických pramenech) spolu s harfou, s níž ji pojilo mnohem více společných znaků, mj. to, že rota a harfa užívaly struny střevové, zatímco psalterium struny kovové, trsané často plektry. Není proto divu, že od druhé poloviny 13. století se objevuje nástroj, jehož životnost rovněž nepřesáhla 15. století, který je kombinací základních prvků roty i harfy – nástroj, který čeští organologové pojmenovali žaltářová harfa.¹⁸

Odbočení II – Hra na psalterium v Českých zemích

Držení středověkých nástrojů nám naprosto jednoznačně vykazuje veliké množství dobových vyobrazení, zřídka i písemné zmínky. Z vyobrazení můžeme vyčíst, že psalterium se v Evropě obvykle drželo proti hrudníku ve svislé poloze, řidčeji na kolenou a to tak, že struny, které byly taženy souběžně s nejdelší hranou nástroje, byly kolmo k ose hráčova těla. Hluboké struny byly nahoře (tedy pod hráčovou bradou) a směrem ke strunám kratším a tedy vyšším se postupovalo do vyšších poloh.¹⁹ Obě ruce mohly (nejčastěji pomocí plekter z ptačích per) drnkat na struny. Vyobrazení českého původu vykazují

naopak držení psalterií v jedné ruce. Nástroj je opřen buď o paži téže ruky, nebo o tu část hrudníku, na jehož straně je rukou přidržován. Druhá ruka drnká na struny (nejčastěji rovněž pomocí plektra). Pavel Žídek při popisu hry na psalterium zdůrazňuje hru jednou rukou použitím singuláru „*cum **penna** percutitur tenta in **manu**“ („trsá se **brkem** drženém **v ruce**“). Struny jsou taženy rovněž souběžně s nejdelší hranou nástroje, ale nyní se dostávají do polohy svislé, tedy souběžně s osou hráčova těla. Způsob držení psalteria byl v Čechách naprosto shodný s tím, jak se při hře držela rota i žaltářová harfa.²⁰*

Vraťme se nyní k naší původní otázce, zda by mohl Žídkův *psaltes* (hráč na psalterium) hrát i na jiné hudební nástroje. Pavel Žídek psal svůj traktát mezi lety 1459–1463 v Plzni a musel si jistě všimnout i způsobu, jakým se hrálo v Čechách na psalterium. Popisuje hru jednou rukou, tedy hru, jaká byla běžná v Čechách. *Psaltes* z Čech tedy mohl bez jakýchkoli problémů ovládnout hru i na rotu nebo na žaltářovou harfu a místo plektrů mohl hrát prsty. Byl totiž zvyklý své melodie hrát pouze jednou rukou. Naproti tomu *arfista* (tak by asi pojmenoval Pavel Žídek hráče na harfu), který držel nástroj koleny nebo jej měl opřen o nohy, mohl hrát bez jakýchkoli obtíží oběma rukama. Rovněž *alista* (hráč na křídlo), jak nám potvrzují dobová vyobrazení, hrál oběma rukama, aby mohl současně využívat obou systémů strun, charakteristických pro křídlo.²¹ Ruka, která při hře zároveň nástroj i přidržovala, byla pro hru samozřejmě značně omezena.

Pavel Žídek nám sice nepoznamenal, jak se drželo při hře *calcastrum*, ale můžeme se domnívat, že struny byly svislé, souběžně s osou hráčova těla, jak to bylo běžné ve středověkých Čechách a jak to známe z českých ikonografických památek nejen psalterií, rot a žaltářových harf, ale i křidel. Na *calcastrum* se tedy hrálo jednou rukou, právě tak, jak toho byl schopen český *psaltes*, který hrával rovněž na psalterium. Porovnejme tedy *calcastrum* s tím, co víme o psalteriích.

Psalteria měla kovové struny. Bartolomeus de Anglia uvádí okolo roku 1250 dokonce dvojí možnost materiálu – stříbro a bronz, což od něj přejímá zhruba 35 let před Žídkem Jean de Gerson („...*habet cordulas vel argentas vel ex electro...*“).²² Na psalteria se hrálo plektrů. *Calcastrum* je Žídkem popisováno se střevovými strunami („*[C]ALCASTRUM est instrumentum...habens multas cordas nervales...*“), na které se hrálo prsty (resp. nehty). To se nápadně podobá Žídkovu popisu harfy – „*[A]RFA est instrumentum*

trugonale nervalibus cordis unguum prcuSSIONE resonans... („Harfa je trojúhelníkový nástroj se střevovými strunami, zaznívající pomocí nehtů“).²³ Na rotu se rovněž drnkalo **bez** plekter²⁴ a bývaly potaženy střevovými strunami.²⁵

Vzhledem k diametrálnímu rozdílu hry a zvuku psalteria (kovové struny, plektrum) a calcastra (střevové struny, prsty, resp. nehty) a vzhledem k nápadné podobnosti téhož u calcastra a harfy (resp. roty) se můžeme domnívat, že pod názvem calcastrum se skrývá rota nebo ještě spíše její pozdější zdokonalený tvar – žaltářová harfa.

Odbočení III – Žaltářová harfa

Typický stavební prvek žaltářové harfy, jak již bylo zmíněno, jsou dva rezonátory.²⁶ Jeden rezonátor vyplňuje prostor podél natažených strun – je to pozůstatek roty a je shodný s rezonátorem psalterií. Druhý rezonátor je ve spodní části nástroje připojen k hornímu rezonátoru – ten lze chápat jako pozůstatek harfy. Ladicí kolíky nalézáme na horní části nástroje, podobně jako u roty nebo u harfy. Zde se vyskytoval poněkud zesílený (někdy profilovaný) trámek, který byl občas zakončen zvířecí hlavicí. Struny byly uchyceny nejčastěji do vrchní desky spodního rezonátoru, podobně jako v harfách. Někdy byly vedeny přes pražec, který spočíval v místech, kde se spojovaly oba rezonátory, jindy vedly přímo podél horního rezonátoru buď přes horní pražec, nebo rovnou k ladicím kolíkům.

U žaltářové harfy rozeznáváme tři vývojové typy,²⁷ jejichž doby existence se vzájemně překrývaly. Nejstarší typ trojhranného tvaru je velmi blízký rotě a dokazuje, že žaltářová harfa vznikla z roty připojením spodního (harfového) rezonátoru. Vyskytuje se zhruba od poloviny 13. do poloviny 14. století. Druhý typ byl zřejmě nejrozšířenější. Vrchní rezonátor se poněkud zmenšil u nejkratších strun (tedy u hráčova těla) a zde se ve volném místě objevil sloupek, spojující vrchní trám (s ladicími kolíky) se spodním rezonátorem. Tento typ se objevuje již na přelomu 13. a 14. století a přesahuje až do počátku 15. století. U posledního typu již vymizel zadní sloupek a nástroj dostal tvar nejvíce podobný lichoběžníku. Objevuje se v 70. letech 14. století a žil až za polovinu 15. století.

Žaltářová harfa byla považována českými organology za bohemikum.²⁸ Na základě prostudování okolo stovky dobových vyobrazení se domnívám, že tento mylný názor můžeme opravit a umístit žaltářovou harfu do střední Evropy, tedy především do českých

Žaltářová harfa, detail z Velislavovy bible, okolo r. 1340, Praha, Národní knihovna XXIII. C. 124, fol. 7r.

a německých zemí.²⁹ Velmi zřídka se žaltářová harfa objevuje i mimo střední Evropu.³⁰ Zda žaltářová harfa používala střevové struny nemůžeme s určitostí tvrdit, neboť se nám o tom dosud nepodařilo najít žádnou konkrétní dobovou písemnou zmínku. Na některých vyobrazeních by barva strun odpovídala barvě střevoových strun, ale chybí dosud jasnější důkaz. Karlštejnskou nedokončenou nástěnnou malbu z Kaple sv. Kříže s bílými strunami (a tedy zřejmě stříbrnými) můžeme považovat za anomálii, neboť toto vyobrazení jeví ještě další anomálii, s níž se na žádném dalším dobovém vyobrazení žaltářové harfy neseťkáváme. Struny jsou zde taženy ve sborech po dvojicích, trojicích a čtveřicích. Vzhledem k tomu, že žaltářová harfa vznikla kombinací roty s harfou – oba tyto nástroje používaly střevové struny – můžeme se právem domnívat, že i žaltářová harfa byla potažena střevoými strunami. Kromě toho středověké drnkací chordofony bez krku, které byly potaženy střevoými strunami se rozeznávaly především prsty, zatímco kovem potažené nástroje se rozeznávaly pomocí plekter. U žádného vyobrazení žaltářové harfy nejsou plektra zobrazena. Toto zjištění nás opět vede ke střevoému ostrunění žaltářových harf.

Shrnutí

Popis hudebního nástroje, který Pavel Židek nazývá **calcastrum** jeví všechny znaky toho, že se jedná o nástroj, pro který si soudobá organologie vytvořila svůj název **žaltářová harfa**. Svědčí pro to tyto společné znaky: střevové struny, hra jednou rukou pomocí prstů **bez** plektra a konečně i tvar nástroje „více trojhranný než čtyřhranný“. V době Pavla Židka byl znám již pouze poslední typ vývojové řady žaltářové harfy, který se svým tvarem skutečně podobal popisovanému calcastru.³¹ Pavel Židek se s tímto nástrojem mohl setkat a do svého traktátu pojednávajícím o hudebních nástrojích jeho popis zařadit. Škoda jen, že si mnohé názvy nástrojů vymýšlel sám. Proto není jisto, zda byl název calcastrum užíván³² nebo zda je to jen další z Židkových výtvořů. V každém případě je tento popis pro nás důležitý, i když zachycuje nástroj na konci jeho vývojové posloupnosti – krátce před jeho vymizením.

Poznámky:

- ¹ Pl-Kraków, Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kodex 257.
- ² Edice a překlady: **Reiss PP** (1924), **Seidl TM** (1977), **Mužiková MI** (1965), **Howell PP** (1980)
- ³ **Jean de Gerson, Tractatus de canticis** (cca 1424–26). Vydal Mgr. Glorieux, Jean de Gerson Oeuvres complètes, Tournai 1960–1973, I, strana 146. Výňatky s překladem a komentářem viz **Page JG**. Dále pak **Nicholas Trivet** v komentáři ke 150. žalmu (Oxford, MS Bodley 738, fol. 250r nebo Hereford, Cathedral Library O.4.XI – oba rkp. 14. stol.), **Konrad von Meigenburg, Yconomia** (cca 1348–1352), vydal S. Krüger, Konrad von Meigenburg Werke, Stuttgart 1973, s. 251, **Giraldus Cambrensis, Hibernica topographica** (konec 12. stol.) a celá řada dalších.
- ⁴ D-Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Ms. Bibl. Fol. 23, fol. 55r (francouzský rukopis z doby okolo 820 – 830).
- ⁵ Tak jej popisuje **Jean de Gerson** v Tractatus de canticis (viz pozn. 3), ale není to jediná středověká zmínka.
- ⁶ S popisem se setkáme např. u **Nicholase Triveta** (viz pozn. 3). Toto pojmenování se vyskytuje už u **Pseudo Jeronýma**.
- ⁷ **Mužiková MI** 93.
- ⁸ **Mužiková MI** 105, **Howell PP** 19.
- ⁹ Bohemarius maior Martina ze Strážnice – 2. pol. 14. století, verš 963, 970 a 945.
- ¹⁰ Pavel Žídek tak nazývá hráče na tubalcana – trumšajt a na citharu.
- ¹¹ **FRB IV** 43.
- ¹² Pavel Žídek v heslu Ala.
- ¹³ **FRB IV** 14.
- ¹⁴ Bernský rukopis ze 14. století, viz **Buchner HA** 32.
- ¹⁵ **Würdtwein EB** 311, **Sachs HM** 166, **Marcuse SM** 216.
- ¹⁶ Neurčitěho data, jak uvádí **Sachs HM** 167.
- ¹⁷ **Marcuse SM** 216 a 388 uvádí „harpfen“.
- ¹⁸ **Kurfürst AH** 29 a **Kurfürst HN** 291 uvádí, že název přešel i do cizí literatury. Je pravda, že se např. „psaltery-harp“ objevuje v literatuře anglické (např. **Remnant MIW** 18 a obr. 13 i 200), ale existují i další. **Panum SI** 158–164 a **Brown CTP** nazývají žaltářovou harfu „harp-psaltery“ (tedy harfové psalterium). **Sachs HM** 133–134 zahrnuje zřejmě žaltářovou harfu mezi nástroje, které nazývá „Harfenzither“, a u **Marcuse SM** 215–219 můžeme žaltářovou harfu tušit, což by bylo logické vzhledem k vývoji jednoho nástroje z druhého. Česká organologická literatura uvádí, že žaltářové harfě přínáležel český středověký název *rucznyczie*, *ručnice* apod., odvozený od slova ruka. Může vyjadřovat něco v tom smyslu, že se nástroj buď držel při hře v jedné ruce nebo že byl ovladatelný pouze jednou rukou. Pro toto tvrzení však dosud nemáme žádné důkazy. Dospělo se k němu cestou eliminace. V českém překladu bible z přelomu 14. a 15. století se slovem *rucznyczie* překládá latinské *nablum*, pro něž je však v latinsko-českém veršovaném slovníku Martina ze Strážnice – Bohemarius maior z 2. poloviny 14. století – vyhrazen název *kobos*. To nám jen dokazuje mnohoznačnost středověkých názvů hudebních nástrojů.
- ¹⁹ Pravděpodobně až k Bartholomaeu Anglicu (do pol. 13. století) sahají kořeny Gersonovy zdánlivě nejasné

poznámky, že psalterium zní odshora, vychází od spodních zvuků a sestupuje dolů k vyššímu ladění „... psalterium sonat a superiori, procedens a gravioribus sonis ad acutiores descendendo“. viz Müller, H.: Der Musiktraktat in dem Werke des Bartolomaeus Anglicus De Proprietatibus Rerum, in: Riemann – Festschrift, Leipzig 1909, str. 252; Page JG 340 a pozn. 35, 346.

²⁰ Podrobněji viz **Matoušek RS 207–212** a **Matoušek BMS**.

²¹ Viz **Kurfürst AH**, **Kurfürst HN**, **Matoušek ČK**, **Matoušek RS** a **Matoušek BMS**.

²² Viz **Page JG 341**.

²³ **Mužiková MI 90**.

²⁴ S výjimkou dvou španělských vyobrazení z konce 13. století (Illuminace v rukopisech z Escorialu b.I.2, fol. 62v a TJ.1, Cantiga 120), kde jsou zobrazena při hře plektra, vykazují všechna mně známá vyobrazení hru bez plekter.

²⁵ Z „Le bon berger“ z r. 1379 se dovídáme o tom, které všechny nástroje používají střevové struny. Ve výčtu nechybí ani rota: „... les menus cordes de boyaux...sont pour melodie des instruments de musique,...de rithes...Que l'on fait sonner par dois et par cordes“. Celou pasáž v originále i v anglickém překladu uvádí **Marcuse SM 218**.

²⁶ Tato skutečnost nebyla vždy povšimnuta. Náznakem se o ní zmiňuje **Hutter HN 75**. Naprosto jasně se však o dvou rezonátorech zmiňuje **Buchner HA 26** a **Remnant MIW 28**. **Kurfürst AH** a **Kurfürst HN** se o toto zjištění opřel a nástroj podrobně popsal, nazývá je „harfa se dvěma rezonátory“, resp. „dvourezonátorová harfa“. Z další literatury zmiňují: **Matoušek RS**, **Matoušek BMS**, **Matoušek SHNK**.

²⁷ **Kurfürst AH** a **Kurfürst HN** toto dělení zavedl a jednotlivé typy (nazývá je A, B, C) podrobně popsal a na základě prostudovaných 19 dobových ikonogramů (tak **Kurfürst** nazývá ikonografické prameny) převážně českého původu. Více než čtyřnásobné množství ikonografických pramenů nejen českého původu, které jsem měl k dispozici, potvrzuje správnost **Kurfürstova** třídění.

²⁸ **Buchner HA 25** – 6 uvažuje dokonce o tom, že rukopis Britského muzea, v němž H. Panum našla podobný typ nástroje, by mohl po bedlivém průzkumu dokázat svoji českou provenienci. Viz též **Kurfürst AH 43 – 44** a **Kurfürst HN 291**.

²⁹ Viz **Matoušek RS**, **Matoušek BMS**. **Remnant MIW 28** umísťuje psaltery-harp do východní Evropy a dokládá to zobrazením nástroje na obraze neznámého německého mistra z doby ok. r. 1350. Z hlediska Angličanky může být vše, co je na východ od francouzsko-německé hra nice považováno za východní Evropu. **Panum SI** přináší vedle žaltářové harfy z Velislavovy bible (fig. 141) též dvě různá vyobrazení z francouzských rukopisů z Belgické královské knihovny (fig. 139 a 140), které nazývá French harp-psalteries.

³⁰ Žaltářová harfa se vyskytuje od Spišska a Krakovska až po Strassbourg a od Frankfurtu nad Odrou až po Rakousko. Mezi řidké výjimky patří již zmíněné dvě francouzské iluminace (viz pozn. 29) a kresby v rukopise uloženém v British Museum (**Kurfürst AH** a **Kurfürst HN**).

³¹ Pavel Židek se narodil v Praze r. 1413, poslední mně známá vyobrazení žaltářové harfy druhého typu jsou z doby okolo r. 1410. Z té doby je datovaná Madona s dítětem mezi anděly, z nichž jeden hraje na žaltářovou harfu, od neznámého českého mistra (uloženo v Paříži, Musée de Louvre, i.č. M.N.832, viz **Krásá ČML**) a žaltářová harfa vyobrazená ve francouzské bibli z r. 1410 (Brussel, Bibliothèque Ryale MS 9002, fol. 223r). Poslední vývojový typ žaltářové harfy se objevuje již okolo r. 1380 v Miličinské bibli, Praha, Národní knihovna

A i 1, fol. 167v. Zde je třeba poznamenat, že *Vesperale sv. Víta*, Praha, Knihovna Národního muzea XV.A.10, které datuje **Kurfürst AH 21** (a obr. 45) a **Kurfürst HN 300** (a obr. 103) do r. 1370, patří podle datování Jiřího Kráasy – **Krásá RV 252** – až do doby kolem r. 1380. V rukopise XV. A.10 jsem žádnou iluminaci nenalezl. Kurfürstem uvedená identifikace rukopisu je chybná. Jedná se o nástroj vyobrazený až na konci nám známé existence žaltářové harfy třetího typu, tedy před pol. 15. století v latinském Starém zákoně, Praha, Kapitulní knihovna A.10, fol. 89v, kde v iniciále F-uit vir unus je zobrazen David před Saulem. Kurfürst tento nástroj v obou svých publikacích překreslil s chybami a stranově převrácený. Z této doby známe ještě vyobrazení datované mezi 1440–1460 (viz **Krásá SNMS 130-131**). Je to nástěnná malba ve farním kostele v Podolinci na Slovensku. V době mezi 1440–1460 se Pavel Židek pohyboval mezi Prahou, Krakovem, Vratislaví a Plzní, (kde v letech 1459–1463 napsal svůj traktát).

³² Dosud se v žádném jiném prameni neobjevil.

Bibliografie:

- BROWN, Howard Mayer. Catalogus, A Corpus of Trecento Pictures with Musical Subject Matter, in: *Imago Musicae* I/1 – 1984, I/2 – 1985, I/3 – 1986, I/4, – 1988.
- BUCHNER, Alexander. Hudoucí andělé na Karlštejně. In: *Sborník Národního muzea A XXI 1*. Praha, 1967.
- Epistole S. Bonifacii ordine chronologico dispositae, notis et variantibus illustratae a Stephano Alexand. Würdtwein* (ed. Würdtwein), Magont 1789.
- Fontes rerum bohemicarum IV*. Praha 1884 (Vydal J. Emler).
- HOWELL, Stan. Paulus Paulirinus of Prague on Musical Instruments. *Journal of the American Musical Instruments Society*, Vol. V–VI (1980).
- HUTTER, Josef. *Hudební nástroje*. Praha, 1945.
- KRÁSA, Josef. Česká madona v Louvru. *Umění IX*, 1961, s. 280n.
- KRÁSA, Josef. *Rukopisy Václava IV*. Praha: Odeon, 1971.
- KRÁSA, Josef; DVOŘÁKOVÁ, Vlasta; STEJSKAL, Karel. *Středověká nástěnná malba na Slovensku*. Bratislava: Tatran, 1978 (též Praha: Odeon, 1978).
- KURFÜRST, Pavel. *Ala und Harfe mit zwei Resonatoren – unbekannt Instrumente der europäischen Stilmusik des 13. bis 15. Jahrhunderts*. München – Salzburg, 1985.
- KURFÜRST, Pavel. *Hudební nástroje*. Praha, 2002.
- MARCUSE, Sibyl. *A Survey of Musical Instruments*. Newton – Abbot – London, 1945.
- MATOUŠEK, Lukáš. Bohemika mezi středověkými hudebními nástroji. In: *Clavibus unitis 1*, 2006.
- MATOUŠEK, Lukáš. „České“ křídlo – ala „bohémica“. In: *Zpravodaj Společnosti pro starou hudbu 3/1985*.
- MATOUŠEK, Lukáš. Regional Signs of Medieval Musical Instruments. In: *Musikalische Ikonographie*, Laaber 1994, s. 207–212.
- MATOUŠEK, Lukáš. Středověké hudební nástroje na schodišti Velké věže hradu Karlštejna. In: *Slovenská hudba 2–3*, 2009, roč. XXXV, s. 134–171.
- MUŽÍKOVÁ, Růžena. Musica instrumentalis v traktátu Pavla Židka z Prahy. In: *Miscellanea musicologica 18*, Praha 1985, s. 85–114.

- PAGE, Christopher. Early 15th Century Instruments in Jean de Gerson's „Tractatus de Cantibus“. *Early Music* 6/3 (July 1978), s. 339–349.
- PANUM, Hortense. *Stringed Instruments of the Middle Ages*. London, 1971.
- REISS, Josef. Pauli Paulirini de Praga Tractatus de musica (etwa 1460). In: *Zeitschrift für Musikwissenschaft* 7 (1924–25), s. 259–264.
- REMNANT, Mary. *Musical Instruments of the West*. London, 1981 (second impression).
- SACHS, Curt. *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig, 1930 (2. Ausgabe).
- SEIDL, H. *Der „Tractatus de musica“ des Pergament-Kodex Nr. 257 Krakau unter besonderer Berücksichtigung der Musikinstrumenten-Kunde*. Disertační práce. Leipzig: Karl-Marx-Universität, 1957.

Tato studie vznikla v rámci řešení projektu „Středověké hudební nástroje v českých zemích“ (GA ČR, r. č. 408/09/1859).

Hudební skladatel, klarinetista a umělecký vedoucí souboru Ars cameralis **Lukáš Matoušek** se vedle činnosti skladatelské, interpretační a pedagogické věnuje i badatelské činnosti v oblasti interpretace středověké hudby a problematice středověkých hudebních nástrojů. Působil v 70. letech jako profesor klarinetu, v 80. letech jako hudební režisér v Čs. rozhlasu, v 90. let jako dramaturg gramofonové firmy Studio Matouš a v letech 2000–2006 byl dramaturgem Symfonického orchestru hl. m. Prahy FOK. Od roku 2001 působí pedagogicky na Hudební fakultě Akademie múzických umění v Praze.
<http://www.musica.cz/skladatele/matousek-lukas.html>